

Мукушева Құралай Серікқызының «XX ғасыр басындағы қазақ

көсемсөзі: ұлттық дүниетаным және "Дала" концепті» тақырыбындағы диссертациялық жұмысының АНДАТПАСЫ

Зерттеу тақырыбының өзектілігі:

Ұлттық мәдениетімізге аса зор мән беріліп отырған қазіргі кезеңде мәдениет пен тарихтағы құндылықтарды қайта ескеру, жаңғырту мүмкіндігі айрықша. Осыдан қазақ көсемсөзіндегі дүниетаным мәселелерін ғылыми тұрғыда қайта сараптау тақырыптың өзектілігін көрсетеді. Тәуелсіз Қазақстан қазіргі кезде әлемдік қауымдастықтан өзінің әлем мәдениетіне қосқан тарихи үлес салмағына сай лайықты орнын алуға ұмтылуда. Бұл жолда ұлттық мәдениет пен халықтың өмірлік ұстанымдарына, қазақ тұрмыс-тіршілігінің рухани түпнұсқасының қайнарына соқпай өту мүмкін емес. Сонда ғана біз ұлттық сана-сезімінің талаптарға сайкестенуін және оның даму үрдісін жалғастыра аламыз. Еліміздің алдында дамыған 30 елдің қатарына қосылу мақсаты тұр. Халықтың тарихи жадысын түлетіп, елдің тарихын, мәдениетін көптеген тың мұғалымдармен толтыру көзделіп отыр. Қай салада болмасын қазақ ұлтының бәсекелестікке төтеп беретін ғылым білім, ғылымға деген бағытты қайта қарап, «ұлттық код» мұраларын түгендеудің маңызы зор. Бұл ел мақсатына апарар айқын жол. Осы тұста өткенді зерделеу, оның ұлы тұлғаларына жүгіну, ұлттық, азаматтық идеясын сараптау, әлеуметтік-саяси бағдарын бағамдау, дүниетанымдық көзқарастарын зерттеу орынды.

XX ғасыр басында қазақ халқының саяси тарихы мен мәдениетінде жарқын із қалдырған, қазақ баспасөзін жаңа белеске көтерген – алашорда азаматтарының көсемсөзі.

XX ғасырдың бас кезі патша үкіметінің отарлық жүйесіне қарсы қазақ халқының бостандығы жолында күресе білген ұлт зиялыларының кезеңі еді. Сол тұстағы ұлы мұраттар сол кезде де, қазір де қазақ қоғамындағы рухани құндылықтар қатарында зор үлесі бар және елімізді дамыту жолындағы ізденістер мен жаңа зияткерлік бастамаларға негіз болады. Алашорда көсемсөзі бойына ұлттың ұлы жолдары мен мақсаттарына, тарихына, мәдениетіне, ұлттығына негіз болған қазақ дүниетанымындағы білік-білімнің әр түрлі салаларына қатысты өте ауқымды мәселелер мен көзқарастарды, мұраттарды тоғыстырған. Осы негіз, біріншіден, бізге тұтастық, бірегейлік жағынан әлі де тұғыр, бағдаршам бола алады, яғни, көсемсөзден ұлттық идеяны көруге болады, көсемсөзді тек жанр деп қарамай, оның қоғамдағы, ғылымдағы барлық салаға қатысын баса айтқымыз келеді. Екіншіден, көсемсөз адамның ішкі –сыртқы әлеуетін өсіретін қарымды күш.

Ғасыр басында Ресей империясындағы саяси оқиғалар қазақ даласында да ұлт-азаттық қозғалыстың өріс алуына, ұлттық сана-сезім оянып, ұлттың ұлт болып өмір сүруіне рухани таяныштар ізделіне бастауына негіз болды. Рухсыз

ұлттың басқа халықтармен терезесі тең өмір сүре алуы – неғайбыл. Дулатов осыған орай «Тарихын жоғалтқан жұрт – жоғалған жұрт» – деді /Қ. 1915, №155/. Сондықтан да қазақтан шыққан зиялы азаматтар мамандықтары басқа болғандықтарына қарамастан, халықтың ұлттық сана-сезімін ояту, қалыптастыру мақсатымен, қазақтың азаматтық тарихын, әдебиетін, мәдениетін зерттеуді өз қолдарына алды. Осы кездерде Ә.Бөкейхановтың, А.Байтұрсыновтың, М.Дулатовтың, Х.Досмұхамедовтің, С.Торайғыровтың, М.Жұмабаевтың, Ж.Аймауытовтың, С.Сәдуақасовтың, М.Әуезовтің, Р.Мәрсековтің, Қ.Кемеңгеровтің, Ы.Мұстамбаевтың, С.Қожановтың, С.Сейфуллиннің, т. б. ойлары «Қазақ», «Айқап», «Сана» т.с.с. газеттерінде жариялаған көсемсөз арқылы көрінеді, себебі олар зиялы қауыммен тығыз қарым-қатынаста болу газет арқылы жүзеге асатынын жақсы түсінді және газет бетінде оң-теріс пікірін білдірушілердің де бағытты дұрыс ұстауға көмегі тиіп отырған еді. Көсемсөз ағартушылық бағыт ұстады, ондағы бар мақсат халыққа түсіндіру, елді дамыту, тәуелсіздікке деген ұмтылыс болды. Тәуелсіздікке ұмтылыс, азат ел болу арманының сан ғасырлық тарихы бар. Алашордашылар бұл мұратты тарихтың тағдырлы кезеңінде халық алдына, жаһан алдына алып шықты. «Алаш» партиясының төңірегіне топтасқан ұлт зиялылары қыруар жұмыстар жүргізді. Олар әрі саяси қайраткер, әрі шығармашылық иесі, әрі ғалым, әрі іскер адамдар бола білді. Сондықтан да олардың қалдырған мұрасы бірнеше саланың өзекті нысаны бола алады. Олардың ұстанымы –жер мәселесі, жердің асты-үстіндегі байлықтың қазақ игілігіне жұмсалуды, ел бірлігі, ұлттың руханиятының құлдырамауы, тәуелсіз ғылым мен ұлттық дүниетанымның өрістеуі болатын.

Алаш азаматтарының араласуымен қазақтың төл газет-журналдары басылып шыға бастады. Осы мәселелермен айналысатын, халық санасына жеткізуші жаңа рухани шығармашылық орта қалыптастырып, қазақ көсемсөзінің іргетасын қаласты. XX ғасыр көсемсөзінде патша үкіметінің тосқауылына қарамастан, қазақ идеологиясы қалыптасты. Олардың жақсы да, көлеңкелі тағдыр-талайы осыған байланысты шешілді. XX ғасырдың алғашқы ширегін «саяси күрестер мен рухани жаңғыру кезеңі» деп айтуға әбден болады.

Мұхтар Әуезов берген баға бойынша «жазба әдебиетте Абайдан соң аты аталатын – «Қазақ» газетінің болуы оның қадір-қасиеті мен мән-маңызын арттыра түседі. Қазан төңкерісіне дейін шыққан газет-журналдардың бірлі-жарымы болмаса, көпшілігінің бағыты «Қазақ» газетінің бағытына ұқсас, ұлтшылдық бағытта болды. Басылымдар сол кезеңде: «Ұраным, қорғаным, сен Алаш! Жолыңда құрбандық мал мен бас» деп «Алаш»[1, б. 87],–үшін құрбандыққа баратындарын да жасырмады.

Қазақтың дала даналығын нәр алған алаштың арда ұлдары ұлтына деген шексіз махаббат, ұлты үшін қызмет ету жолын өздерінен соңғы ұрпаққа мәңгілік мұра еткені күмәнсіз.

XX ғасыр басындағы қазақ қоғамдық өмірінің шынайы шежіресі, ұлттық ой-сана ұясы болған басылымдар легі төл журналистикамыздың қалыптасып, дамуына әсер етумен қатар, халықтың ұлттық сана-сезімінің оянуына шексіз

үлес қосты, азаматтық, саяси көзқарас қалыптастырды. А. Байтұрсынов қазақ даласына түскен ауыр жағдайларды «түнерген-түнерген қара бұлттарға» теңеді. «Түбі қандай белгісіз. Не боларын білмейміз. Жалаң аяқ, жалаң бас, жеңдеріміз киюсіз, етектеріміз жиюсіз, ашылып-шашылып, қамсыз жатқан халықпыз»[2, б. 77],— деп ғасыр басындағы халықтың алаңсыз болмай, ес жиюын астарлап жеткізді.

«Басқадан кем болмас үшін білім керек, білімді болуға оқу керек, бай болуға кәсіп керек, күшті болуға бірлік керек, осы керектердің жолында жұмыс істеу керек»[2, б. 25], – деп ұрандады. Олар үшін ең басты іс бұл жер, тіл, ұлт, дін, билік һәм сот сияқты ұлттық, азаматтық мәселелер болды.

Ұлт руханиятын танытуда және ХХ ғасыр басындағы қазақ қоғамының басынан өткерген тарихи әрі саяси оқиғаларды анықтайтын, дөп басып, дәл жазатын көсемсөзді зерттеу өзектілігі зор.

Еліміз тәуелсіздікке қол жеткізгеннен кейін ұлттық мәдениетімізге айрықша мән беріліп, маңызды мәдени-тарихи құндылықтарды сараптау мүмкіндігі туды. Еліміздің алдында әлемдегі ең дамыған 30 елдің қатарына қосылу мақсаты тұр. Халықтың тарихи жадысын түлетіп, елдің тарихын, мәдениетін көптеген тың мағлұматтармен толтырыру көзделіп отыр. Қазақ ұлтының қай салада болмасын бәсекелестікке, білімге, ғылымға қайта қарап, «ұлттық код» мұраларын түгендеудің маңызы зор. Зерттеу жұмысында ХХ ғасыр басындағы көсемсөз ұлттық рух, ұлттық код, ұлттық ойлау тұрғысынан қарастыру көзделіп отыр. Алаш публицистерінің өмір тәжірибесін ғылыми тұрғыда тұжырымдап, әсіресе рухани-мәдени дәстүрлер мен дүниетанымдық құндылықтарын рухани жағынан қайта жаңғырту мен тұтас ғылыми жүйеде қарастыру қажеттігі туындайды. Сондықтан халықтың рухани қажеттілігін қамтамсыз ететін дүниетанымдық деректерге ғылыми зерттеулер жүргізіп, түрлі кітаптар, энциклопедиялар құрастыру, ұлттық мұрағаттық қорды келешек ұрпаққа жеткізу – бүгінгі заманның өзекті мәселелерінің бірі болмақ.

Қазір ғылым салаларын интеграциялау үрдісі басымдық танытып жатқаны белгілі. Қазіргі ғылымның беталысы – қоғамдық сананы жаңғырту. Гуманитарлық ғылымдағы инновациялық серпілістің көрінісі кез-келген ашылулардың ғылымилығы, оның методологиялық жағы деп түйсінген жөн. Методология күрделі теориялық және тәжірибелік міндеттерді жүзеге асыру мен қолданудағы әдіс-тәсілдер екені белгілі. Жұмысымызда заманауи дүниетанымдық қағидаларының жиынтығы мен жүзеге асыру жолдарын іздестіру мақсат етілді.

ХХ ғасыр басы әр түрлі күрестер мен рухани жаңғыру кезеңі. Сол кезеңдегі нақты уақыттың өлшемі, көрінісі – көсемсөз, себебі ол нақты оқырманға нақты мәселемен жолданған, оның авторының айтпағы айқын, шынайы, ұстанымы белгілі. Көсемсөздің тілін зерттеу өзекті ойдың, ақпараттық дәлдіктің, авторлық позицияның нақтылығын береді. Көсемсөздің концептосферасын зерттеу ХХ ғасыр басындағы көсемсөз идеясын аша түседі. Ондағы ой – бізге бүгінгі күні бағдаршам.

Қазақтың дүниетанымдық құндылығына ара түскен көсемсөздік материалдарды талдай отыра, «Дала» концептін жан-жақты ашу ойға алынды. Тарихи-мәдени маңызы бар «Дала» концептісі алаш баспасөзі деректерін де көптеп орын алады.

Көсемсөздің тілін, оның бейнелілік концептілік өрісін зерттеуге деген қызығушылық көбінесе адамдар мен елдер арасындағы заманауи әлеуметтік-экономикалық, саяси ахуалдардың, халықаралық байланыстардың кеңеюімен түсіндіріледі.

«Дала» концептін нысан етуіміз – оның көсемсөздегі қолдану өрісін ғана айту емес, сонымен қатар тарихи – мәдени маңызын, оның материалдардағы қолданысын эмоцияналды-этикалы тұрғыдан қазақ діліндегі, мәдениетіндегі қабылдану ерекшелігін ашу. «Дала» концепті – қазақ табиғатын ашатын концептілердің бірі, сол себепті ол әлеуметтік-мәдени тұрғыдан көсемсөзде бедерлі орын алған, оның қазақ үшін көңілінің тоқтығын, мақтаныш, киелілік, жетістік, қадірлі бір ұғымды ұялататыны аңғарылады.

Концептосфера жөніндегі ұғымды алғаш рет Д.С.Лихачев тұжырымдап, бұл терминмен концептілер жиынтығын белгіледі. «Жиынтығында ұлттық тілдің концептосферасын жасайтын концептілер сан алуан салаларға жатады». Сонымен қатар ғалым ұлттық тілдің концептосферасын халық мәдениетімен тығыз байланыстырып зерттеу қажет деп пайымдайды. Ол: «ұлттық мәдениет – әдебиет, фольклор, ғылым, бейнелеу өнері неғұрлым бай болса, ұлттық тілдің концептосферасы да соғұрлым бай болады, ол ұлттың бүкіл тарихи тәжірибесімен байланысты»[3, б. 177], – деп жазған.

Мәшһүр Жүсіп Көпеевтің шежіресінде: «Күн батысы Сырдария, күн шығысы Ертіс, Оңтүстігі Жетісу, Солтүстігі Еділ-Жайық, сол төрт судың арасы Дешті Қыпшақ жұртының қонысы еді, сол қыпшақтан тоқсан екі ру ел таралды. «Қытай көп пе, қыпшақ көп пе? – деген мақал болған себебі осы»[4, б. 303], – деп көрсетілген. Еуразия даласындағы мал өсірушілердің тіршілік аумағы Ұлы Дала деген атқа ие болғаны белгілі. Яғни, Қиыр Шығыстағы Корей түбегінен басталып, Қара теңізге жалғасатын, Байкал мен Оңтүстік Сібірден Ауғанстанға дейінгі шекараны алып жатқан байтақ өлкені «Ұлы дала» деп атаймыз. Осы далалық аумаққа қазақ халқының тікелей қатысы бар екендігін бүгінгі тарихи жәдігерлер мен ескерткіштер дәлелдейді.

Сол сияқты Л.Гумилевтың «Хунну», «Древние тюрки» кітаптарында жазған ұлы дала этностарының тарихы бар, сол себепті де теперіш көргені белгілі, кеңестік ғылымнан табиғаты бөлек, тарих ғылымына қосылған салмақты «Древняя Русь и Великая степь» мақаласы да қазақ үшін «Дала» сөзі бос үн емес екенін аңғартады.

Шежіреші ақын Мағжанның: Көп түрік енші алысып тарасқанда, Қазақта кара шаңырақ қалған жоқ па?!»[5, б. 27], – деуі осыдан. Қазір барлық әлемді қызықтырып отырған Алтайдан Днепрге дейінгі Еуразия сахарасында әрі сулы, әрі таулы, әрі далалы өркениет болғанын пайымдау жолындағы зерттеулер. Сондықтан «Дала» концепті мен ХХ ғасыр басындағы көсемсөздің рухының тамырластығы зерттеуіміздің негізгі жаңалықтарының бірі.

Елбасы өзінің «Тарих толқынында» атты еңбегінде: «Түркі халықтарының әлемдік өркениетке қосқан үлестерін дәлелдеу арқылы жалпытүріктік рухани негіздегі қасиетті қазыналар жасалғанын, «рухани мұрагерлік жалғасын тауып, әрі сонау ғасырлардың терең түкпірінен ұлы түркі еліне жасампаздық серпін бере білді» [6, б. 75], – деп қорытады.

Дала дегеніміз қазақ, қазақ дегеніміз дала десек болады, себебі қазақтың дүниетанымы көшпелі далалық тұрмыс-тіршілікпен тығыз байланысты, қазақ тіні де соған байланысты қалыптасты. Ұлтарактай жер үшін күресу, батырлықты әс көтеру, кез-келген қиындыққа төзімділік, өмірдің мәнін дала табиғатымен салыстыра екшеп ұғыну, салт-дәстүр, наным-сенім, киелілік, ән-жыр, сауаттылық барлығы табиғатпен үйлесіп өмір салтын қалыптастырудан өрбіген. Дала заңын бұзбау, даладай кең, қонақжай болу, бар қажетін дала төсінен өндіру сынды қазақтың болмысы қалаптасуына даланың ықпалы зор. Халықтың көшпенді өмір салты кеңістіктен өз малына қолайлы жайылымдық жерлер іздеумен қатар, даланың мал тұяғынан тозып кетпеуінен сақтану болатын. Қоршаған орта мен далалық әлемді түйсіну, сезінудің нәтижесінде дүниетанымдық көзқарастар қалыптасқан еді.

Түбі бір түркі тілдес халықтардың тарихи Отаны туралы Елбасы Нұрсұлтан Назарбаев «Ғасырлар тоғысында» атты кітабында КСРО-ның ыдырауы кейін күшпен жойыла жаздаған, тарихи тамыры тереңде жатқан, мемлекеттердің қайтадан қалпына келуіне ұласқандығын тілге тиек етті. Қазіргі басты міндет ең алдымен ұлттық табиғатты қалыпты жағдайға келтіру болып табылады. «...Даму стратегиясын, ұлттық мемлекеттік ерекшеліктерімізді, саяси тарихымыз бен мәдениетіміздің өзіндік сипаттарын, этникалық дәстүрімізді, тағы да басқаларды ... қысқартып тұжырымдағанда, өркениеттік-мәдениеттік аямызды түгел ескере отырып, өзіміз сақтауымыз қажет» [7, б. 7], –деп халыққа жария еткен болатын.

Қазақ дүниетанымы көшпелілік менталитетпен тығыз байланысты болды. Қазақтың тұрмысы үнемі өзінің малына қолайлы жайылымдар мен өріс боларлық жерлер іздеумен байланысты болды. Қоршаған орта мен өз заманына сай далалық әлемді түйсіну, сезіну соның нәтижесінде дүниетанымдық көзқарастар қалыптаса бастады.

Тәуелсіздігімізді жандандыру жолындағы басты мақсаттарды ой елегінен өткізе отырып, академик Манаш Қозыбаев ұлттық дүниетанымымызды қайта жүйелеу қажеттігін алға тартады. Ғалымның тұжырымдауы бойынша «ұлттық дүниетаным дегеніміз – жай ұғымдар мен түсініктердің жиынтығы емес, ғасырлар бойы атадан балаға көшіп, ана сүтімен әрқайсымыздың қанымызға сіңген дүниені қабылдау ерекшелігіміз, ойлау машығымыз, бағалау өлшеміміз» [8, б. 221] Кез келген жаңа ілім-білімді, ғылыми жаңалықты өз дүниетанымдық көзқарасымызбен қабылдасақ қана, құнарлы топыраққа түскен әлгі ілім мен жаңалықтың жемісі баянды болмақ. Ұлтымыздың болашақ ғылымы мен білімі, мәдениеті мен өнері сияқты дүниетанымдық игіліктерімізді игере отырып, жоғары бағалау арқылы ғана әлемдік өркениетке қол жеткізе аламыз. Сондықтан еліміздің тарихын жұртшылық санасына жеткізуді мақсат еткенде,

XX ғасыр басындағы қазақ көсемсөзіндегі ұлттық дүниетанымды жүйелеу ісін еш уақытта назардан тыс қалдырмауымыз қажет.

Өскелең ұрпақты қазақстандық патриотизм рухында тәрбиелеу – мемлекет тұрғысынан аса өткір қойылатын талаптардың бірі. Қазақ көсемсөзінің бай мәдени мұраларын сақтау, ана тілімізде әлемдік әдебиет пен ғылымның асқан үлгідегі қорларын жасау, ұлттың мәдени - интеллектуалды білім деңгейін көтеру, өскелең ұрпақты жалпыәлемдік құндылық идеалда рына бойлатып, халықтың өз ұлтының мол мұрасына деген дүниетанымдық көзқарасын қалыптастыруға он әсер ететіндігін ескеру заманауи гуманитарлық ғылым саласында жемісті қадамдар болмақ.

Зерттеу нысаны: XX ғасыр басындағы газет-журнал беттерінде жарияланған мақалалар, көсемсөз лексикасындағы «Дала» концепті.

Зерттеудің пәні: XX ғасыр басындағы Алаш мұрасы және оны зерттеу мен оқытудың заманауи мәселелері. «Қазақ журналистикасының тарихы», «Алаш баспасөзі», "Дала"концепті. Көсемсөз материалдары мәтіндерінен «Дала» ұғымының концепттік тұрғыдан берілу тетіктері, Қазақ журналистикасы, тілдік тұлға теориясы.

Зерттеу жұмысының дереккөздері: XX ғасырдың басындағы қазақ көсемсөзшілерінің 1900-1930 жылдардағы баспасөз материалдары, Алаш зиялыларының еңбектері, зерттеу-танымдық еңбектер.

Зерттеу жұмысының әдістері: Зерттеу жұмысында әдеби талдау, жинақтау, тарихи- салыстырмалы және кешенді-түсіндірмелі әдістер қолданылды. публицистикалық материалдарды салыстырмалы түрде фактілер мен деректерді тұжырымдап баға беру, концептуалды сараптай талдау, лексика-семантикалық, бейнелі-символикалық, этно-әлеуметтік тұрғыда талдау, топтастыру, жүйелеу, жалпы халықтық түсініктерді модельдеу, интерпретациялық әдіс.

Зерттеудің әдіснамалық негіздері:

Журналистика ғылымын зерттеген Қ.Бекхожиннің, Б.Кенжебаевтың[9], Т.Амандосовтың[10], Т.Қожакеевтің, Р.Нургали[11], Ш.Елеукеновтің, Ү.Сұбханбердинаның[12], С.Имашевтің, Ә.Ыдырысовтың, С.Матвиенконың, Т.Ыдырысовтың, Қ.Әбілдаевтың, М.Арғынбаевтың, С.Масғұтовтың, Р.Сағымбековтың, Н.Омашевтың[13], У.Қалижанның[14] Д.Қамзабекұлының [15], Т.Жұртбайдың, К.Матыжановтың, С.Қозыбаевтың, Ө.Әбдіманұлы [16], Б.Жақыптың[17], Қ.Аллаберген[18], К.Камзиннің, С.Медеубекұлы, А.Мектеп [19], Қ.Сақ [20], Ш.Нұрғожина, А.Рамазанова еңбектерінде де көсемсөз туралы жекелеген пікір-тұжырымдар кездеседі.

Сондай-ақ қазақ тіл білімі бойынша зерттеулердің тілдік символдар мәні арқылы әлемді тануды дәлелдеген Э.Д.Сүлейменованың [21], адамзаттың этноментальды әлемінің тілдегі көрінісін зерттеген Н.Ж.Жарқынбекованың [22], эмоция, гештальт-құрылым түріндегі концептердің көрінісін айқындаған К.Жаманбаеваның, сөйлеу әрекетінің когнитивті модельдерінің типологиясын жүйелеген Г.Гиздатовтың, концептілердегі ұлттық-мәдени компоненттерді

зерттеу көзіне айналдырған Ш.Елемесованың [23], ғылыми-зерттеулері толыққанды қарастырылған.

Зерттеу жұмысының мақсаты мен міндеттері: ХХ ғасырдың басындағы қазақ көсемсөзіндегі дүниетанымдық көзқарастар мен қазақтың тілдік санасындағы «Дала» лингвомәдени концепті кешенді тұрғыда талдау. ХХ ғасыр басындағы қазақ көсемсөзіндегі ұлттық дүниетаным, рухани құндылықтарды ашу үшін мәтінжасамда концепт әлеуетінің түзілуі мен сипатталуы және оның журналистика саласында іске асу заңдылықтарын зерттеу.

Осыған орай төмендегідей міндеттер қойылды:

- ХХ ғасыр басындағы Алаш көсемсөзіндегі “Дала-қазақ жері-қазақ елі” тұтастығын іздестіру; қазақ дүниетанымы қалыптасуының тарихи кезеңдерін жан-жақты талдап, оның ұрпақ тәрбиесіндегі өзара ықпалдастығы мен байланысын ашып көрсету;

- М.Көпеевтің көсемсөздегі ролін айшықтау;

- ХХ ғасырдың басындағы көсемсөздегі дәстүр жалғастығы, рухани сабақтастық сияқты тарихи, әдеби құбылыстар мен ұғымдардың мәнін ашу;

- қазақ дүниетанымының әдіснамасы мен оның мазмұндық құрылымын жасауда алаш қаламгерлерінің игі әсерін жаңаша бағамдау;

- «концепт» ұғымының негізі мен лингвомәдениеттанудағы ұлттық-мәдени компонент мәселелерінің басты теориялық тұжырымдарын талдау, көсемсөз мәтіндеріне негіз болған белгілерін анықтау:

- алаш көсемсөзіндегі «Дала» концептімен берген авторлық саяси ойларының кодын ашу;

- көсемсөздегі «Дала» концептінің эмоционалды-этикалы тұрғыдан қазақ діліндегі, мәдениетіндегі қабылдану ерекшелігін ашу;

- «Дала» лексемасының этимологиялық «интерпретациясын» қарастыру, қалыптасу үрдісіне тарихи сараптама жасау;

- қазақ көсемсөзіндегі «Дала» концептін бейнелік және символдық тұрғыдан сараптау, семантикалық өрісін ашу;

- «Дала» концептінің публицистикалық жанрдағы мәтіндік таңбасын анықтау;

- Қазақ көсемсөзін ЖОО-да жан-жақты оқытудың әдіснамасын әзірлеу, ғылыми-теориялық негіздерін айқындау, оқытудың дидактикалық, жеке пәндік ұстанымдарын негіздеу;

Зерттеудің ғылыми жаңалығы:

- ХХ ғасыр басындағы қазақ көсемсөзіндегі ұлттық дүниетаным бейнесі мен «Дала» концепті ұғымы тұңғыш рет бір ғылыми жүйеде қарастырылды;

- зерттеу жұмысында публицистиканың елшілік мінезбен ұлт пайдасына қызмет етер табиғатының бастауын аша отырып, қазақ баспасөзінің қалыптасуындағы дүниетанымдық бағыттар жеке бөлініп қарастырылды;

- ХХ ғасырдың басында публицистиканың, публицистердің ұлттық қоғамдық ойды қалыптастырудағы өткір ойлар мен батыл ұсыныстары азаматтық, прагматизмдік позициясы бүгінгі көзқарас биігінен сараланды;

- халқымыздың дербес елдігі үшін күрескен алаш ардақтыларының қазақ даласындағы саяси, экономикалық, рухани мәселелерді көтерген ойлары бәсекелестіктің бастауы ретінде көрсетілді;

- Зерттеуде М.Ж.Көпеевтің публицистиканың қалыптасуы мен дамуына қосқан еңбектеріне ерекше маңыз берілді, рөлі байыпталды;

- «Дала» концепті еркіндіктің ішкі де, сыртқы көрсеткіші болып табылып, қазақ көсемсөзінің XX ғасыр басындағы ахуалын көрсеткен тұлғасына кешенді талдау жүргізілді;

- қазақ көсемсөзіндегі «Дала» концептісін құрайтын мазмұндық компоненттердің динамикасы құрастырылды;

Зерттеудің теориялық мәні:

Зерттеу жұмысының нәтижелері мен пайымдаулары қазақ көсемсөзі туралы зерттеулердің ғылыми-теориялық негіздері мен ұстанымдарын нақтылауға және оның проблематикасын саралауға көмегін тигізеді. Сонымен қатар қазақ публицистикасы қалыптасу, даму арналары кең ауқымда жеке жүйеленді, болашақта осы зерттеу қазақ публицистикасының концепттік бейнелеу құралдарын тексеру-талдау бағытындағы жаңа ізденістерге, нақты ғылыми нәтижелерге жол сала алады. Сонымен бірге инновациялық тәсілдер мен жаңа технологияларды пайдаланудың маңызды әрі қажетті салаларында ұлттық дүниетаным мен болмысты алғышарт етуге назар аудартады.

Зерттеу жұмысының тәжірибелік мәні:

- зерттеу жұмысының материалдары мен нәтижелерін «Алаш баспасөзі», «Ұлттық дүниетаным», «Публицистика тілі», «БАҚ саласының стилистикасы» теориялық, практикалық курстарында пайдалануға болады;

- Зерттеу тұжырымдарын көсемсөз жанры бойынша арнайы курстар мен арнайы семинарларда журналистерге сөз қолдану шеберліктерін ұштау және жетілдіру мақсатында қолдануға болады;

- зерттеу барысында жасалған тілдік талдаулардың түсіндірме және фразеологиялық сөздіктерін тәжірибеде қолдануға болады;

- Алаш алыптарының салалық прагматикалық ойларын ЖОО-да арнайы курстар етіп өткізуге болады;

Қорғауға ұсынылатын тұжырымдар:

- XX ғасыр басындағы қазақ көсемсөзіндегі мемлекеттілікке, ұлттық-мәдени құндылықтарға көзқарастары, Алашорда қайраткерлерінің экономикалық тұжырымдары, әлеуметтік жаңғырту мәселесі, Қазақстанның кешегі саяси тарихы бүгінгіге бағдар болады;

- алаш көсемсөзі – ұлттың өзін бөлінбес тұтас жер, яғни территория ретінде сезінуі, ұлттық аспан асты, жер үстінде өз орны бар ел ретінде өз еншісі мен үлесін анықтау харакеті, дала тағылымы;

- адамдар мен елдер арасындағы заманауи әлеуметтік-экономикалық, саяси ахуалдардың, халықаралық байланыстардың кеңеюіне байланысты көсемсөздің концептілік өрісін зерттеу тіл табысу жолы болып табылады;

- Алашорда қайраткерлерінің көсемсөз материалдарынан концепт арқылы жазушының сөйлеу әрекетінің когнитивті көрінісін, автордың ойын, ниетін

іске асыруды қамтамасыз ететін журналистік мәтінді ұйымдастыру принципі ретінде жұмыс істей алады;

- Журналистік мәтіндердегі концептілер автордың ой-арманын, ұстанымын жеткізеді;

- «Дала» концепті ақпараттық мәтіндерде болмайды дерлік. Көбінесе аналитикалық және көркем-публицистикалық жанрдағы мәтіндерде концепттік реңкі әртүрлі көрініс табады. Аналитикалық мәтіндерде концепт оқиғаны немесе жағдайды талдаудың жалпы үрдісіне енгізілген. Көркемдік және журналистік жанрларда «дала» концептінің көбінесе жеке авторлық қабылдауы берілген, бұл көсемсөзшінің немесе журналистің болған жағдайды бірегей түрде түсінік беруіне мүмкіндік туғызады;

- «Дала» концепті автор санасындағы қарқынды шығармашылық белсенділіктің индикаторы, автордың жеке стилінің жарқын белгісі, оның басты мақсаты әлеуметтік құбылысқа теріс немесе оң баға беру, ол ұғымдық атау емес, концепт арқылы көсемсөзші немесе журналист өз сөзінің ауқымын әртараптандыруға мүмкіндік алады;

- «Дала» концепті ХХ ғасыр қазақ көсемсөзінде қоғамдық-саяси феномен ретінде аса әсерлі, бедерлі. «Дала» лингвомәдени концепт болып табылады, оның негізгі мазмұны зерттеу нысанында былайша көрініс табады:

1) екі бағыттағы саясаттың қарама-қайшылығын ұғындыратын образды бейнелілік-символдық жағы;

2) «Дала» концептінің көсемсөзші, саясаткер тұлғалардың мінезінің, саяси ахуалдың тұжырымдамалық көрінісі ретінде берілуі;

3) қоғамда қабылданған эксплицитті және имплицитті мінез-құлықтың нормасын интерпретациялаушы концепт ретіндегі құндылығы.

- «Дала» концептінің ұлттық маңызы зор, қазақ тілдік ортасында өсу, кеңею, толысу мүмкіндігі бар жаңару сипатына ие концепт.

Зерттеу жұмысының жариялануы және мақұлданыуы: Зерттеу нәтижелерін сыннан өткізу мен ендіру: Диссертациялық жұмыстың теориялық мәні мен мазмұнының тұжырымдарын құрайтын мәселелер бойынша ҚР БҒМ Білім және ғылым саласындағы қадағалау және аттестаттау комитеті белгілеген республикалық ғылыми басылымдарда жарияланды. Сонымен қатар Scopus базасына енетін нәлдік емес, импакт-факторы бар халықаралық ғылыми басылымдарда, халықаралық, республикалық ғылыми-практикалық конференция материалдарының жинақтарында баяндалып, мақұлданды.

Диссертацияның қолжазбасы Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-дың Баспасөз және электронды БАҚ кафедрасында талқыланып, қорғауға ұсынылды.

Зерттеу жұмысының құрылымы: Зерттеу жұмысы кіріспеден, үш тарау мен қорытындыдан, сондай-ақ пайдаланылған әдебиеттер тізімінен тұрады.